

**МОЎНЫЯ АДМЕТНАСЦІ
РУКАПІСНАГА КАНСПЕКТА ЛЕКЦЫЙ
«ЯКАСНЫ ХІМІЧНЫ АНАЛІЗ» (ГОМЕЛЬ, 1934)**

У. І. Куліковіч

*Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт,
вул. Святрдова, 13А, 220006, г. Мінск, Беларусь, nino-1924@mail.ru*

Артыкул прысвечаны вывучэнню дынамікі лексічных, граматычных і графіка-арфаграфічных нормаў беларускай мовы. На матэрыяле рукапіснага канспекта лекцый для студэнтаў устаноўлены тры ключавыя адметнасці тэксту: корпус лексем не суадносных з сучаснымі літаратурнымі нормамі, варыянтнасць перадачы на пісьме асобных граматычных і графіка-арфаграфічных элементаў. Аўтар прыходзіць да высновы, што выяўленыя адметнасці адлюстроўваюць спецыфіку развіцця беларускай мовы ў 30-я гады XX стагоддзя.

Ключавыя словы: графіка-арфаграфічныя, граматычныя і лексічныя нормы; вучэбнае выданне, 30-я гады XX стагоддзя; варыянтнасць.

Уводзіны. У фондах бібліятэкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта захоўваецца нямала вучэбных выданняў, створаных у 30-я гады XX ст. на беларускай мове. Актуальнасць вывучэння мовы і канцэпцыі гэтых выданняў – актуальная задача сучаснага мовазнаўства і кнігазнаўства. Атрыманыя вынікі дазваляць устанавіць дынаміку станаўлення літаратурных нормаў беларускай мовы, тэндэнцыі фарміравання кніжнай культуры, адметнасці забеспячэння ўстаноў вышэйшай адукацыі неабходнай колькасцю вучэбна-метадычнай літаратуры.

Задача даследавання – устанавіць графіка-арфаграфічныя, граматычныя і лексічныя адметнасці рукапіснага канспекта лекцый «Якасны хімічны аналіз» дзеля суадносін выяўленага фактычнага матэрыялу з арфаграфічнымі прадпісаннямі і лексікаграфічнымі рэкамендацыямі 30-х гг. XX ст. і сучаснымі літаратурнымі нормамі.

Матэрыялам для даследавання паслужыў адзначаны зборнік [1].

Асноўная частка. Канспект лекцый «Якасны хімічны аналіз» з’яўляецца рукапісным. Ён быў надрукаваны ў 1934 г. на шклографе – апарате для паліграфічнага ўзнаўлення тэксту і ілюстрацый такім спосабам, пры якім друкарская форма вырабляецца на шкляной пласціне. Аўтарам вучэбнага выдання з’яўляўся будучы рэктар БДУ (1938 г.) Уладзімір Сцяпанавіч Бабраўніцкі. Чытацкі адрас кнігі, адзначаны

ў прадмове, – студэнты «Лесагаспадарчай спецыялізацыі», функцыянальнае прызначэнне і мэта – «замацаваць веды атрыманыя пры вывучэнні курса нарганічнай хіміі, шляхам азнакамлення студэнтаў з прастейшымі метадамі якаснага і колькаснага вызначэння асобных элементаў» [1, с. I], быць звязном педагагічнага працэсу і «аблегчыць засваенне вучашчыміся асноў якаснага хімічнага аналізу» [1, с. II].

Перыяд, калі пабачыў свет гэты дапаможнік, характарызаваўся зменаўмі ў арфаграфічнай сістэме беларускай мовы (у жніўні 1933 г. была прынята Пастанова Саўнаркама БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапіса», несфарміраванасцю дакладна і канчаткова ўсіх нормаў беларускай літаратурнай мовы: «нават уцягнутыя ў моўна-культурнае і грамадска-дзяржаўнае будаўніцтва адукаваныя асобы ў гэты час у сваіх публічных выступленнях (магчыма, таксама нават у педагагічнай практыцы) карысталіся яшчэ, відаць, у значнай ступені не столькі літаратурнай мовай, колькі пэўным відам агульнабеларускага наддыялектнага кайнэ» [2, с. 31–32].

Гэты тэзіс, сфармуляваны С. Запрудскім, яскрава пацвярджаюць лексічныя адметнасці канспекта лекцый. Аўтар лекцыйнага матэрыялу для студэнтаў выкарыстоўвае дзясяткі слоў, якія не адпавядаюць сучасным нормам літаратурнай беларускай мовы. Аднак у той час – 30-я гады ХХ ст. – большасць з іх не выклікала прэрэчанняў: *абнаружыць, абрацімая, абшырнасць, абяртаючы, аб'ясніць, апечатка, аснаванне, асабовы, аўладанне, вешчаство, відна, вопыт* (у значэнні 'дослед'), *вучашчыся, газаабразны, горлышка, іспытуемы, кут* (у значэнні 'вугал'), *мейсца, працерпіваць, працівалеглы, пуць, разнаабразія, унешні, уплатную; друг друга і інш.*

Дзякуючы лятучасці аміака, яго можна легка абнаружыць па паху або па пасіненню чырвонай лакмусавай паперкі (с. 39).

Гэта рэакцыя будзе абрацімая (с. 34).

Пароўнаўчы не вялікая колькасць гадзін, адводзімая ў вучэбным плане на аналітычнай хіміі (данай спецыялізацыі), стварае цяжкасці для вучашчыхся пры карыстанні маючыміся дапаможнікамі, дзякуючы іх абшырнасці (с. I).

Нейтральны атам цынка пры дзейнічанні на яго сернай кіслатой ... аддае два валентных электроны ўнешняй абалочкі двум адназарадным іёнам вадарода абяртаючы яго ў нейтральныя атамы (с. 23). *Чым-жа можна аб'ясніць гэта з'явішча* (с. 11).

Замечаныя апечаткі (с. II).

Прыведзеныя меркаванні з'явіліся аснаваннем для выдання гэтага канспекта курса (с. I).

В. В. Бабраўніцкі на аснове асабовага вопыту, шматразовага правядзення курса якаснага хімічнага аналізу вельмі ўдачна ў сціслай форме даў асноўныя тэарэтычныя палажэнні якаснага хімічнага аналізу (с. 1).

Аналітычная хімія аказвае вялікую дапамогу чалавецтву ў справе барацьбы чалавека за аўладанне прыродаю (с. 2).

Аналітычная хімія на аснове якасных змен цел пад уплывам колькасных змен склада дае мажлівасць вызначыць склад таго, альбо іншага вешчання, ці сумясі вешчанняў (с. 1).

З усяго сказанага відна, што рэакцыя ідзе ў бок утварэння неіёнізаваных хімічных злучэнняў (с. 10).

Лепш пры сумніцельных дадзеных паўтарыць вопыт (с. 30).

Такім чынам гэты канспект з'яўляецца адным са звянаў педагогічнага працэсу ў значнай ступені аблягчае засваенне вучащимися асноў якаснага хімічнага аналізу (с. 2).

Пры паднясенні да горлышка прабірка паперкі, змочанай у раствор азотнакіслай закіслай ртуті, паперка чарнее (с. 39).

Астудзіўшы ў завернутае вушка дроўка бяруць каплю іспытуемага раствора і назіраюць афарбоўку полымя (с. 36).

Бярэм шклянкую палачку апаяную з двух канцоў, устаўляем адзін канец у варонку пад некаторым кутом (с. 27–27).

Карыстаючыся рэактывам, банку ставіць на ранейшае месца (с. 30).

Калі кіслоты акісліцелі, то солі амонія працэрпеваюць больш глыбокія змены (с. 40).

У гэтым прыкладзе злучаюцца іёны, якія маюць працівалеглыя зарады (с. 9).

Амоній можна адкрываць разлажэннем яго салеяў з выдзяленнем аміака як мокрым, так і сухім пуцём (с. 38).

Не змогуць аб'ясніць усяго разнабразія працэсаў акіслення і аднаўлення (с. 23).

Нейтральны атам кальцыя, маючы на ўнешняй абалочцы два электроны, аддае іх нейтральнаму атому кісладарода (с. 23).

Вывучэнне аналітычнай хіміі прыводзіць уплатную вучня да канрэтнага знаёмства з якаснымі рэчыва (с. 2).

Іён хлора таксама не дзейнічае на газаабразны хлор (с. 4).

Малекулы спачатку ў растворы раскладаюцца на іёны, апошнія з'яўляюцца галоўнымі дзейнічаючымі фактарамі хімічнага працэсу яны злучаюцца паміж сабою, замяшчаюць друг друга (с. 10–11).

Другой выразнай адметнасцю твора з'яўляецца выкарыстанне зваротных дзееспрыметнікаў і дзееспрыметнікаў на -учы (-ючы), -ачы (-ячы). Яны паўсюдна: адбываючыхся, адшчапіўшыхся электронаў (с. 4), нераспаўшыся малекулы (с. 6), закон «дзейнічаючых мас», га-

лоўныя дзейнічаючыя фактары (с. 10), *недымячая* кіслата (с. 39), ад *выдзяляючайся* ртуці (с. 108) і інш. *Хімія ёсць навука аб якасных зменах цел, адбываючыхся пад уплывам колькасных змен склада* (с. 1).

Трэцяя выяўленая заканамернасць заключаецца ў напісанні канчаткаў *-а (-я)* назоўнікаў адзіночнага ліку мужчынскага роду ў родным склоне, якія абазначаюць абстрактныя паняцці або назвы хімічных элементаў: *працэса* (с. II), *кантроля* (с. 2), *вадарода, натрыя, хлора* (с. 4), *цынка* (с. 23, 113), *для выпадка, рэактыва, аналіза* (с. 30), *калія* (с. 33), *амонія, гідрата* (с. 113), *солі барыя* (с. 139), *стронцыя* (с. 48), *нікеля, кобальта* (с. 96), *свінца* (с. 107). Адступленняў ад абранага прынцыпу і варыянтных напісанняў – адзінкі: *ад аміяку* (с. 43); *раствора* (с. 2) – канцэнтрацыя *раствору* (с. 7), да яе *раствору* даліваюць некалькі капель (с. 35); *шэрагу* найлепшых дапаможнікаў (с. 1) – *шэрага* фактараў (с. 6).

Значная колькасць варыянтных напісанняў звязана з графіка-арфаграфічнымі заканамернасцямі, выкананнем тагачасных арфаграфічных правілаў. І гэта чацвёртая адметнасць вучэбнай кнігі. Сярод іх:

- напісанне літары *э, е, ы, і ў* запазычанай лексіцы: *мэталаў* (с. 2), *мэталічную* ртуць (с. 24) і сернымі *металамі* (с. 30), *метал* другой групы (с. 42); *сыстэматыка* катыёнаў (с. 30) і тут жа: пры *сістэматычным* ходзе аналіза (с. 30); *інжэнерны* (с. I);

- правапіс літары *я*: *раздзяляюцца* (с. 32), *раздзяляюць* (с. 41), *серністым* (с. 32), *выдзяляецца* аміак (с. 39), *Мендзееўскай* сістэмы (с. 42), *серністай* ртуці (с. 109); *вуглекіслы* газ (с. 10, 33), *вуглекіслым* амоніем (с. 32) і *вуглякіслы* калій (с. 12). Варыянтнасць прадстаўлена нават у межах аднаго сказа. *Вуглякіслыя солі шчолачных металаў асаждаюць магній у асадак у відзе асноўных вуглекіслых салея* (с. 42);

- правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах: *катыёны, іёны, аніёны* (с. 3, 138) *іён* (с. 4) *неіёнізаваны* (с. 10), *цыяністай* медзі (с. 110) і *спецыяльна* пастаўленую (с. 30), *фіалетавы* колер (с. 35, 36), *аміака* (с. 38); *дысоцыацыі* (с. 3, 7) і *дысацыяцый* (с. 6, 7); *іодыста-вадародны* (с. 106);

- перадача на пісьме акання: *растворыцель, растворымасць* (с. 2), *соцыялістычнай, савецкага* (с. 2) – напісанне літары *о* не пад націскам у адпаведнасці з тагачаснай нормай; тэорыя *электралітычнай дысоцыацыі* (с. 3, 7); *электраліты* (с. 3); *канцэнтрацыі і канцэнтрацыяй* (с. 6, 12); *кравяная соль* (с. 11);

- прыстаўны *в*: *волава* (с. 22) і *олава* (с. 23), *окісная соль* (с. 40) і гідрат *вокісі* магнія (с. 42), *воцатная кіслата* (с. 50), ртуць *вокісная* (с. 109); *вопыт* (с. 30) і *опыт*: *Опыт* вядуць наступным чынам: *палацінавы дроцік пракольваюць у безкаляровым полімі да знікнення афарбоўкі полімя* (с. 36);

- напісанне літары *ў* (з шапачкай) і літары *ё* (з кропачкамі): па ўсім тэксце побач з нарматыўным напісаннем гэтых літар маецца безліч адступленняў: *адводзімая у вучэбным плане* (с. I); *не утвараецца асадак* (с. 9), *патрэбна устанавіць* (с. 26); *сваей, знаемства* (с. 2), *аніены* (с. 4), *велічыней* (с. 6), *катыенаў, аніенаў* (с. 26), *ён не дысацыяваў на іёны, не мае іона* Н (с. 11), *чацвертай* (с. 106);

- перадача на пісьме падвойжаных і падвоеных гукаў: *групе* (с. 2) і *груп* (с. 26), *групы* (с. 3), *працэса* (с. 10) і *ў працэсе* (на гэтай жа старонцы); *вадкасцю* (с. 27); *Ад серавадарода ў кіслым асяроддзі выпадае чорнага колеру асадак серністага свінца* (с. 107); *вышэйпаказаннага* (с. 12);

- адлюстраванне на пісьме дзекання / цекання: *прастейшымі* метадамі (с. I), *дыцыліраваннай* вады (с. 27); *аддзялення* катыёнаў (с. 31), *асяроддзі* (с. 32), *дзімеркурамоній* (с. 39), *малібденава-кіслага амонія і малібденава-кіслага* (с. 98);

- перадача на пісьме зычных гукаў: *безкаляровым* полымі (с. 36) і *бесколеравае* полымя (с. 37); *асаджаць і асаждаць* (с. 26), *асаждзенне* (с. 26); прыкладам, *пацвяржаючым* палажэнне (с. 11) і *падцвяджаючым* вышэйсказанага (с. 25); *працэсу крысталізацыі* (с. 35) і *крышталыны*;

- напісанне слоў асобна, разам, праз злучок: *так сама* (с. 1) і *так-сама* (с. 33, 39); *светла жоўты* колер раствору (с. 50); часціцы *жа, ж, то* паўсюдна пішуцца праз злучок: *зараз-жа* (с. 4), *у растворах-жа*, *адзін і той-жа* (с. 5), *таго-ж* (с. 7), *чым-жа* (с. 11), *такія-ж* (с. 38), *тымі-ж рэактывамі* (с. 143); *як-то* (с. 38).

З нязначнай варыянтнасцю прадстаўлены ў тэксце правапіс галосных у складаных словах, у цэлым ён адпавядае правілам 30-х гадоў: *высокаякасных* (с. 2), *шклографія, азотнакіслы* (с. 9, 39), *плацінахлорыставадародная* кіслата (с. 35), *дробнакрышталічны* (с. 36, 43), *монамеркурамоній* (с. 40), *воцатнакіслага* раствору, *хромавакіслага* калія (с. 50), *Солікамскія* калійныя залежы (с. 2); але: *ортофосфарная* кіслата (с. 143); *роўнавага і рэўнавагі* (с. 6).

Акрамя гэтага маецца шэраг разавых адступленняў, несуднасных з сучаснай моўнай практыкай і патрабаваннямі да афармлення беларускамоўнага тэксту:

- 1) выкарыстанне літары *и* замест *і* «курс *аналітычнай* хіміі» (с. I);
- 2) афармленне абрэвіатур і напісанне назваў устаноў, арганізацый з вялікай літары: Б.Л.Т.І. (*Беларускі Лесатэхнічны Інстытут*), *Навуковае Інжэнерна Тэхнічнае Таварыства*;

- 3) спалучэнне лічэбніка *два* з назоўнікамі: *два валентных электроны* (с. 23), *два электрона* (с. 24);

- 4) выкарыстанне апострафа і мяккага знака: *матар'яле* (с. I), *катыены чацвертай групы* (с. 103);

5) правапіс галосных у канчатках: *адкрыім* (с. 11), *некоторые* (с. 36);
6) правапіс часціц *не* (*ня*): *адыгралі не малаважную ролю* (с. 2), *ня поўнае* (с. 26);

7) выкарыстанне ініцыяла *В.* пры ўказанні аўтарства, нягледзячы на тое, што імя аўтара канспекта па-беларуску – *Уладзімір*.

Выяўлена і родавая варыянтнасць асобных хімічных тэрмінаў. Так, тэрмін *шчолач* выкарыстоўваецца ў тэксе як назоўнік мужчынскага роду: *...частку раствора адліваем у прабірку, даліваем едкага натрыя, альбо другога шчолачу і падаграваем – выдзяляецца аміяк* (с. 41) і як назоўнік жаночага роду: *Пры дзейнічанні шчолачай на растварымыя солі магнія, выпадае ў асадак гідрат вокісі магнія* (с. 42). *Ад едкіх шчолачэй выпадае белага колеру асадак* (с. 113). Сёння гэты тэрмін адносіцца да назоўнікаў жаночага роду.

Заклучэнне. У 30-я гады мінулага стагоддзя востра стаяла праблема забеспячэння студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў адпаведнай вучэбнай літаратурай. Выкладчыкі выкарыстоўвалі розныя спосабы, каб даць навучэнцам карысны і якасны матэрыял. У тым ліку і рукапісныя сістэматызаваныя лекцыі, размножаныя на шклографіе, у аўтарскай рэдакцыі.

Тэкст канспекта адлюстроўвае многія праблемы грамадства і мовы 30-х гады ХХ ст., калі дзеячам культуры і навукі патрэбна было паволаму вывучаць правілы арфаграфіі, прынятыя ў 1933 г., ажыццяўляць своеасаблівую рэвізію створанага ў 20-я гады лексічнага нацыянальнага корпуса беларускай мовы, зафіксаванага ў тагачасных слоўніках і граматыках. Адсюль, на наш погляд, шматлікая варыянты ў напісанні і арыентацыя на рускую мову падчас выбару лексічнай адзінкі з адпаведным значэннем.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Бабраўніцкі, В. С.* Якасны хімічны аналіз : канспект лекцый / В. С. Бабраўніцкі / Беларускі лесатэхнічны інстытут, Навуковае інжэнерна-тэхнічнае таварыства. – Гомель : Шклографія БЛТІ, 1934. – II, 143, [5] с.

2. *Запрудскі, С. М.* Моўнае рэдагаванне ў Беларусі ў 1920-я гг. як сацыяльная практыка і лінгвістычная рэфлексія / С. М. Запрудскі // Веснік БДУ. Сер. 4. – 2015. – № 3. – С. 29–35.